

УДК 809.41/43 (575.2) (04)

БАЙЫРКЫ ТІРК СЈЗДЈРІ – БААЛУУ МУРАС

И. Асаналиев – доц.

The researches in area of ancient Turk words involved in modern Kyrgyz language are considered.

Байыркы тірк сјздјрін азыркы кыргыз сјздјрі менен салыштыруу, байыркы бабалар менен баарлашкандай сезим калтырат, сјздјрдін јзгјчлїктјрі јсїнј чыгат, жылыштары байкалат. Тјмјнкї кээ бир лексикалык параллелдерге назар оодаралы [1–4].

Кыргыз тилиндеги “jas” јз алдынча мааниге ээ болбосо да жас-жус, жус-жан “шумгам” болуп, анын мааниси мїчј уланганда даана байкалат: жасгыра-: чаканы таштаса, жасгырап калат; жасыр-: жан аябас жоо болсо, жабышып сурап минейин, жасырып ага тисейин(фольк.); жасырык (<жас+ыр-ык), жасырыкта- (<жас+ыр-ык-ла-): жасырыктап чыккан добуш; жасырыктуу: кол чапкан жасырыктуу алкыш. Байыркы тірк эстеликтеринде йаїгыр- “звучать” “звенеть”(UigII24₆); йаїгу “шум”, “шорох”, “эхо” (жасырык); йасгула- (<йас-гу-ла-); йасгулуг “звонкий”: йасгулук кјркле інісіз “жасырыктуу кјркјм інісіз” (Suv646₂); йасгур-//йаскыр-// йаскур- “жасыр-”; йаску “жасырык: йазмаз атым йагмур йасылмас билге йаску “жазбас атым-жамгыр, жасылбас билге (акылман)-жасырык” (МК III379); йаскула- “жасырыкта-”: таг йаскулады “тоо жасырыктады” (МКIII410); йасра- (<йас-ра-) “жасыр”; ол бир сјз йасрады “ал бир сјз жасыртты (ін катты)” (МК III404); Кыргыз тилинде жасша-, тасшы- сјздјрїндјгї жас // тас сјздјрї байыркы тірк-тјрдјгї “йас” менен тїбї бир, ошондой эле часыр (<час+ыр-), часкылда(<час+(ы)-к+ы-л+ла), часыр-(<час+ыр-), часырык (<час+ыр-ык), сал.жасырык (<жас+ыр-ык); тува тилинде часгы “жасырык”; часгы (<час-гы) ч~ж.

Байыркы тірк эстеликтеринде йасша – “кјп сїйлјј”, йасшак (<йас-ша-к) “келжирек”, кыргыз тилинде жасша – “тјгїп ырдоо” маанисин-

де: жасшоодон тилим талбайсыс, жамалыс шекер, балдайсыс.

Кыргыз тилиндеги жабыш-, чапта- усгусу жап-, чап- тїбї бир. Байыркы жазма эстеликтерде йап- “жап-”, “жабыштыруу” маанисинде: ишлер јтмек йапты “аялдар нан жапты” (дандырдын бооруна) (МКIII57); йапчун- (<йап-ыч-ын-): окка йелим йапчунды “окко желим жабыштырылды” (МКIII108), сал. йапшын-, йапшун-, йавчун-, йапчур- “жабыштыр”: ол окка йїс йапчуды “ал окко” жїн (канат) жабыштырды” (МКIII98); йапгуч “камчы”; йапгуч (<йап-гыч), йап- “жап”-. Бул негизи чаптагы жап- менен тїбї бир: чапкыч (<чап-гыч) ч~ж тыбыштарынын бири-бирине туура келиштеринин натыйжасы. Йапыч- “жабыш-”; йапын- “жамын” (<жап-ын-) п>м; йапыш- “жабыш-”: йелим тїкке йапышды “желим канатка жабышты” (МКIII70); ит кейикке йапышды “ит кийикке жабышты” (МКIII70); йапуш- “жабыш-”, йапышур- “жапшыр-” (<жапыш-ыр-); йапрул –(<йап-ыр-ыл-) “жапырыл-”: тон йапырды “тон жапырылды” (МКIII107).

Йапса- (каалоо) (<йап-са-, кыргыз тилинде – са жап- этишине уланбайт. Эр тузак йапсады “эр тузак жапкысы (койгусу) келди” (МКIII304); карлар ажун йапсады “карлар дїйнїні жапкысы келди” (МК I463); йаптур- “жаптыр-”: ол осар капуг йаптурды “ал ага капка (дарбаза) жаптырды (МКIII93)”; Кыргыз тилиндеги “чампа”, “жампа” сјздјрї (<чам-па), (<жап-ма) метатезис.

Йак-“жакындоо”: аныс келмеги йакды “анын келмеги жакындады” (МКIII62). Кыргыз тилинде жак-этиш маанисинде јз алдынча колдонулбайт. Ошондой эле йакыш- (<йакыш-) (кош мамиле): чериг таба йакышты/бизке келип јч јтер “черик таба(карай)” “жакындаш-

ты/бизге келип јч јтјр” (МКШ103). Йакыл- (<йак-ыл-) “жакындоо”: асар йакылды “ага жакындады” (МКШ81); йакын (<йак-ын) йакын йер “жакын жер” йакын эр “жакын эр” (МКШ22).

Йак-јз алдынча лексикалык мааниге ээ болгондуктан, этишке тиешеліі мичјлјрдј кабыл алган. Кыргыз тилинде жак-этиши жакын (<жак-ын) болуп, атоочко айланып, жак- этишинин функциясы жакын сјзінј этиштин мичјлјрј жалгануу аркылуу јткјн. Эски форманын милдетин кийинки форма башка баскыч аркылуу јтп аткарып калган. Йак-//жак- мичј менен биригип, этиштик милдетин аткаруудан калган. Мунун тилге эч кандай залалы жок, анткени йак-//жак-сјзінин милдети кийинки мичјлјр улануу аркылуу эле натыйжалуу аракетте боло берет. Бул жылыштар, јзгјрїлјр тилдин јзїнїн ички јнїгїшїнїн натыйжасы болуп саналат.

Кыргыз тилинде курал-жарак, каруу-жарак, керек-жарак компонентинде “жарак” деле јз алдынча курал, жабдык, керектї буюм – тайымдарды туюндурат: жарак-жабдык; жай-жарагын шайланып, кыны жок кылыч байланып (фольк.); жара-//жаса- (р~с) этишинен –к уланып жасалган жарат-, жараткан, жаратыл-, жаратылыш.

Эстеликтерде йарак “калкан”, “панцырь”: йаракта йалмасынта йїз артук окул урты “калканьнда, кийиминде жїз артык огун урду” (Ктб33).

Йаса-“жаса”: јд тесри йасар киши оглы коп јлгели тјрїмиш “убакыт тесири жасар киши уулу кјп јлгїнї тјрїлгїн” (Ктб50).

Азыркы кыргыз тилинде “жармак” сјзї архаизмге айланып калган, бирок жармакташып оокат кыл-; кагаз пулда салмак жок, јлгїндїргї жармак жок дегенде, “жармак” тїбї байыркы йармак “акча” дегенге барып такалат: ол чыгайка йармак илетти “ал кедейге акча илјттї” (илјштїрдї) (МКШ214); ол аныс бирле йармак утушды “ал аны менен бирге акча утушту” (МКШ180); киши барча йармак кулы болдылар “киши барча (баары) акча кулу болушту” (QBN189); йармаклан-“жармактан”- (акчалуу бол-): эр йармакланды “эр акчалуу болду” (МКШ116).

Кай бир сјздјрдїн тїпкї теги азыркы кыргыз тилинде јз алдынча лексикалык мааниге ээ болбой калган: йаш-“жашынуу” этиш маанисинде колдонуудан тышкары, анын этиштик мааниси башка морфемалар аркылуу јїзгї ашырылат. Йаш-этиш сјзї калган сјздјрдїн жаралышы ічїн уютку болгон: йаш-“жашынуу”: ол мени кјрїп йашды “ал мени кјрїп жашын-

ды” (МКШ60); теве мїнїп кой ара йашмас “тїј минип, кой ара(сына) жашынбас” (МКШ60); йашру (<йаш-(ы)р-ы) “жашыруун”: йашру иш “жашыруун иш”; (МКШ31); йашру ишис “жашыруун ишис” (ЮгА171); ол йашру келди “ал жашыруун келди”; йашруш- (<йаш-ыр-ыш-) “жашырыш-”: олар сјзїг йашрушды “алар сјздї жашырышты” (МКШ101); йашур- (<йаш-ыр-) “жашыр-”: ол эр ол несин йашурган “ал эр ал буюмун жашырган” (МКШ53); йашуру “жашыруун” (UigII2313) йаш- сјзїнїн атооч сјздјр жасалган: йашут (<йаш-ыт) “жашыруун”: йашут нес “жашыруун нерсе” (МКШ8); “Кутагду билигде” да йашут “жашыруун” маанисинде: ана огрылык сув алынча йашут/огул тогса андын болур халкка йут “эне уурудук суу алынса жашыруун/уул тууса андан болор калкка жут” (QBN41212); йашут-бекит (кош сјз): бекит (<бек+-и-т); йашутлуг (<йаш-ыт+-лыг) “жашыруун”: кишинис ичин кјр йашутлуг ишиг “кишинин ичин кјр, жашыруун ишти” (QBN3685).

Тїрк тилдеринде сјз жасоочу мичјлјр да сјзгї жалгануу мїмкїндїгї бирдей эмес, ар бир тилдин јз јзгїчїлїгїн жараша жалганат. Йат-//жат-тїрк тилдеринде дээрлик колдонулат. Байыркы тїрк эстеликтринде да йат- андан йаттур- (<йат-дыр-), кыргыз тилинде бул эки морфема тес болгону менен, жаттыр- дебестен, “жаткыз-” деп, -гыз, -гыр (р~з) мичјс аркылуу берилет. Ошондой эле йатык (<йат-ык) “тїшјк”, кыргыз тилинде “жатык” эмес, жат-сјзїнїн жатак (<жат-ак) “туңјк”, “iskip”, “жатар жер” маанисинде учурайт: жатак мектеп “интернат”, аюунун жатагы, жатакана (жатак+кана); кар ит жатак болуп калыптыр; којн жатагы ж.б.

Йатык “тїшјк”: аны йатыкында тутты “аны тїшјгїндї тутту(кармады)” (МКШ76); йатса - (<йат-са-) (каалоо) “жаткысы келї”: эр йатсады “эр жаткысы келди” (МКШ304); келсе- (<кел-са-) “келгиси келї”: келседим “келгим келди” (МКШ285); ол ат алсады “ал ат алгысы келди” (МКШ278), -са каалоону билдирїчї этиштин мичјсї. Кыргыз тилинде сууса-, эссе - сыяктуу сјздјрдї сейрек колдонулат, этиштерге жалганбайт.

Кыргыз тилинде созулма індї катышкан айрым сјздјрдї анын алгачкы архетиби кандай болгонун билї кыйынга турат, усгу толук бузулгандыктан, аны тектеш тилдердин материалдары аркылуу гана тактоого туура келет. Кыргыз тилиндеги “жоош” сјзї Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” ж.б. эстеликтердин материалдарында жолуккан сјздјрдїн

улам анын кандай јзјрјігј учураганын кјрјбіз: йавал-“жоошуу”: телим башлар йуалды-мат/йагы андын йавалды-мат “далай баштар жумаланды-бы/жоо андан жоошуду-бу” (МКІ397); -л мамиле мичјсі болгондуктан, йава-этиш сјз экендиги белгилі, демек йаваш (<йава-ш) “жоош” болуп, созулма інді менен келиши анын тарыхый јнігішінін натыйжасы болуп саналат: йаваш киши “жоош киши” (МКІІ10). Тјзін йаваш эдгі кишилерди кіі кул кылып “тіз, жоош, жакшы кишилерди кіі, кул кылып” (ТТІVВ₁₅); йавашлан- (<йаваш+ла-н-) “жоошуу”: эр йавашланды “эр жоошуду” (МКІІ114); йавашлык “жооштук”: йавашлык кыл “жооштук кыл” (QВN37₇).

Кыргыз тилинде “жек” жек кјр, жек кјрп, жек кјрпчј тиркемдеринде жолугат. “Жерден жек чыкты, эки мійзі (кулагы) тик чыкты” деп да айтылат. Ошондой эле жек-сјјрпн, жексјјт, жексір, жексур “жек кјрпнді” иретинде кездешет. Демек, жаман маанидеги мындай сјздјрдін тіпкі мааниси, кјрсј, йек(ср.-пр.јаккѳа) демон, “жин-шайтан” маанисинде экен. Йекке тапынтымыз эрсер “шайтанга табынган” болсок (Chuast Л₆₇) йек каргалды “шайтан каргалды” (МКІІ236); бу дінѳа тікел йек тузакы туруп/тузакка илинме сени йек йейр “бу дійнј тігјл шайтан тузагы турар/тузакка илинбе сени шайтан жээр” (QВN136₁₅).

Ошондой эле байыркы эстеликтерде йел “каардуу кич”, “шайтан-шапаат” (МКІІ144). Йел йеклиг “шайтан-шапааттуу”: бу йел йеклиг ичке бу ол эмчилер “бу жел жектіі ооруга бу ал эмчилер” (QВK258₁₀); йел тарт “жел тарт”: кимнис кјзин агзын йел тартып кыйык кылмыш эрсер “кимдин кјзін, оозун жел тартып (тийип) кыйшык кылган болсо” (RachI₁₂₄). Кыргызда да “жел тийди”, эпкиндеди дейт. Желмогуз эки сјздјн турат “жел” жана могуз. Алтай тилинде мосус “дјј”, “баатыр”, тувача масгыс миф. “мангус”, “вампир”, “дјј”, “соргок”, “мите”, “жатып ичер жан бакты”. Демек кыргыз тилиндеги “могуз” алтай, тилиндеги “мосус”, тува тилиндеги “масгыс” менен теги бир сјз.

Кыргыз тилиндеги “жесил” “Кутадгу биллиге” жана Махмуд Кашгаринин “Диванында” “йени”-(этиш) тірндј колдонулуп, “жесилдјј” маанисинде болгондуктан, жесил эки морфемадан турары кјрпнјт: йеник (< йени-к), “жесил”: йеник нес “жесил нерсе” (МКІІ92); бака кјрдм эрсе йеник болды “бага кјрдм эле жесил болду” (QВN18₆) “йени”-сјзінјн: йеникле-“жесилде”- (Suv88₁); йенит-

“жесилдет” сјздјрјі жасалган. Ошону менен бирге йесил (< йеі-ыл) “жесил” синоними да бар: кимнис тамыры (тамары) йогун болсар канагы йесил “кимдин тамыры жоон болсо, канагы (кан агышы) жесил (ТГVІІ42₃); йесит (< йес- ыт-) “жесилдет”-: йікісни йесит “жігісді жесилдет” (QВN 173₂₃);

Кыргыз тилинде “сеп” жана жебилге деген сјздјр бир булактан чыккан сыяктанат. Тібі байыркы тјрк эстеликтериндеги йевет-“даярдоо”, “камсыз кылуу” маанисинде; йевіг “камдалган нерсе”; йевил-(этиш) “жасануу”. Кыргыз тилиндеги жогорудагы йевет-, йевіг, йевил-сјздјрндјгі йев-менен тектеш. Эптеп-септеп сјзіндјгі (й) еп-сеп да усгулаш болушу мімкін. Жебилге (< жеп-ыл-га); сеп, жеп-(с-ж), той жана той-сыяктуу сјздјр болушун жокко чыгарууга болбойт.

М.Кашгаринин “Диванында” ж.б. эстеликтерде йиг “чийки” маанисинде: йиг эт “чийки эт” (МКІІ144); йигли бышыгылы эт “чийки, бышылы эт” (ТТVІІ24₉); Кыргыз тилиндеги “чийки”, “чий кјбік” чийки эттен чыгат. Демек “чий” жана “йиг” тыбыштардын јтіштјрпн улам (ч-й; г-й) белгилі. йиги “коюу”, “тыкыз” (МКІ31); муну кыргыз тилиндеги жык – жыйма сјзінј салыштырууга болот.

Жык жыйма: жык (атооч), жыйма (< жыйма); жык-нык (ж-н) тыбыштарынын туура келишинен турат. Бул сјзгј шыка-(< шык ІІ жык + а-) сјзін жакындаштырып, ж-ш тыбыштарынын јтіштјрпнін натыйжасында жыка-этиши жасалбастан, шыка-этиши жасалганын кјрјбіз.

Йигит “жигит”: от тітінсіз болмас /йигит йаукусуз болмас “от тітінсіз болбос, жигит жазыксыз болбос” (МКІІ16).

Йит-“жит”-: йитти нес “житти нерсес” МКІІ314); йитік “пропавший”. Кыргыз тилинде жок-житик дегендеги житик (< жит-ык) ушул сјз менен тектеш йитір-“житир”-: эр йармак йитірді “эр акча жоготту (МКІІ70).

Кыргыз тилинде сјз башында “ж” тішіп калганын мисалдардан кјрјбіз: йыр “ыр”: ол йыр кошду “ал ыр кошту” (МКІІ14); ол йыр йырлады “ал ырдады” МКІІ3).

Йыра-“ыраакта”: кјзден йыраса кјсілден йеме йырап “кјздјн ыраактаса, кјсілдјн да ыраактар” (МКІІ366);

Кыргыз тилиндеги “ыраак”, “узак” сјздјрпнін теги бир болуу керек “ырады деген сјз жок, бирок узады болуп айтылат, “ыраак”, “узак” тібі бир сјздјр кјрпнјт. Демек р-з тыбыштарынын јтіштјрп кјндім кјрпніш.

Йыр “ыр”, йырагу “ырчы”, казак тилинде жырау дал ушул сјзјдн чыккан болуу керек. йырагу (“< йыр+а-гу”), йод-“жок кылуу”, “жексен кылуу” (ТТVIIIС₉). Бул сјзді кыргыз тилиндеги жой-(кырып-жой) менен салыштырсак тура келет (й-ж; д-й). йод-сјзінң йодук (< йод-ыг) “балээ”, “зыян” жасалган. Ол битиг йодты “ал жазуу жойду” (МКШ434); йод-сјзінң: йодлуш-(МКШ105); йодса- (< йод-са-) (каалоо): ол битиг йодсады “ал жазуу жойгусу (сіріп таштагысы) келди” (МКШ305); йодгур-(< йод-дыр-) (аркылуу мамиле); йодул-(< йод-ыл-) кан кылычтын йодулду “кан кылычтан жоюлду” (МКШ77); йодут (< йод-ыш-) (кыш мамиле): ол кылычтын кан йодутды “ал кылычтан кан жоюшту” (МКШ70).

Кыргыз тилиндеги “жуу”-да йод-менен байланыштуу болушу мимкин. Жуу-“тазар-тууу”, “кирди жоюудан” чыгышы ыктымал.

Йог “аш беріі салты” (МКШ143); Tosa тегин йогында. Tosa тегин жогунда (жоктогондо) (КТб₄₇); йог ашы болур йа јліг атыса /йа ол ат болур аш беріп йагыса “жок ашы болор же јлік атыса /же ал ат болор аш берер жатыса (QBN330₄). Кыргыз тилинде жоктоо, жоктоо ырлары “йог” менен теги бир. Эстеликтеги йогчы сыгытчы “жоктоочу”, “сыктоочу” (ыйлап-сыктоочу): йогчы сыгытчы кытай татабы бодун башлайу удар сесін келти “жоктоочу, сыктоочу кытай, татабы эли баштап, удар сесін келди” (КТ₆₅₁); йогла-“жокто”-: кили чуруг йоглаты бедизин бедизти “кили чурду жоктоп айкелин чектирди” (КЧ₂₄).

Кыргыз тилиндеги жуур-созулма инді болгондуктан анын башатын байыркы эстеликтерден же тектеш тилдерден издјјг тура келет: йогрул (< йогур-ыл) (јздік мамиле “жуурул”: балчык балык йогрулур “балчык, баткак жуурулар” (МКI248); йогрум “жуурум”: бир йогрум ун “бир жуурум ун” (МКШ47); йогруш-“жууруш”-: ол асар ун йогрушды “ал ага ун жуурушту” (МКШ102); йогрут “жуурат”: кымыз сит йа йіс йаг йа йогрут курут “кымыз, сит же жін, май же жуурат, курут” (QBN320₃); сагуда йогрут бирле келіріп «идиште жуурат менен келтирип (UigIVD₁₂₂); йогрутлуг “жуураттуу”: йогрутлуг аш “жуураттуу аш” (ТТVIII_{16,18}).

Кыргыз тилиндеги жуурат (< жугур-ат > жу (г) ур-ат), осмон тіртјрінін тилиндеги “йогурт” (< йогур-г) теги бир сјзјдн.

Бул сјз Махмуд Кашгаринин “Диванында” да йогурт тірінді: йогурт удышты “жуурат уюшту” (МКI182); ол сиркени йо-

гуртка каты “ал сиркени (уксушту) жууратка катты (катыштырды, кошту) (МКII295);

Йогур-“жуур”-: мир билен йогуруп “бал менен жууруп” (ТТVII22₁₃); йогурмыш ун сувышды “жуурган ун суушту” (МКII102); йогургуч “жуургуч” (МКI493); йогуркан “жууркан”.

Кыргыз тилинде ичкери, тышкары, жогору, жогорку сјзјрінді ич, тыш усгулары даана, бирок жогору, жогорку сјзінді усгу даана сезилбейт. Кјрсј, анын усгусу тарыхый жагынан айкын эле экен: йок “бийик жер”; йок йер “бийик жер” (МКШ4); ошондой эле эн йок “эн” (тјмјн) “жок” (бийик).

Кыргыз тилиндеги эшиш (жер), эскей-, эскейиш; ал эми жогору (< жок+га+ру), жогору (< жок+га+ру), жогорку (< жок+га+ру+гы), мында жогору (< жо(к)+гару >жо+го+ру) болуп, усгудагы “г”, “к” сыйлыгышып, индјштјккј карата муундагы “а”, “о” тыбышына јткјн. Кыргыз тилинде жогор жак, жогортон болуп да айтылат, бирок мында мичјнін акыркы индіісі тішіп калган йок сјзінң: йокла-“жогорула”: тагка йокла-“гоого жогорула” (МКШ212); йашыл кјккк йоклар “жашыл кјккј жогорулар (QBN44₂₄); йоклат-“жогорулат”-: ол аны тагка йоклатты “ал аны тоого жогорулатты” (МКШ355).

Йок “жок”, “кедей”: йок чыгай бодунуг коп кобартдым “жок, кедей элди кјп тургуздум” (КТ_{м10}); мындан арбын сјзјдр жасалган: йокад (йок-ад-) “жок болду” (КТ₆₁₀), йокадтур-“жоготтур”-: йокал (< йок+а-л-) “жогол”-: тјрмиш нес эрсе йокалгу туруп “тјрјлгјн нерсе болсо, жоголууга турар” (МКШ384); йокат-“жогот”-ж.б.

Кыргыз тилиндеги “жорго” усгу, мичјгј тилдин азыркы этабында ажырабайт, бирок бул сјз тарыхый жагынан алганда эки морфемадан турары салыштырылган материалдар аркылуу далилденет: йор-//йоры-“жіріі”, “басуу”: бу йолын йорыса “бу жолун жоруса” (Тон₂₃); ол асар йагру йорымас “ал ага жакын жорубас (баспас). Кыргыз тилинде жору-јз алдынча усгу болбогону менен, сјзјдн составынан ажырай турган јні бар: желип-жорт (< жор (у)-т-); жорго (< жору-га); жорук (< жору-к) “ход”, “походка” [4]; жорттур-(жору-т-дыр-) ж.б. йорыга (< йоры-га) “жорго”: йорыга ат “жорго ат” (МКШ174) йорык (< йоры-к) //йорык “жорук”: йорык тил “чечен тил” (МКШ15); йосун “жосун”, “эреже”, “салт” битиг йосунча беріп биз “жазуу жосунча берербиз” (USp12₁₅).

Кыргыз тилиндеги жѣргѣмѣш жана чѣргѣ-тѣбѣ бир сѣздѣр. Байыркы жазма эстеликтерде ѣјрге-“жѣргѣј”, “ороо” маанисинде: ол адакын ѣјргеди “ал аягын чѣргѣдѣ” (МКШ307); ѣјргеј (< ѣјрге-ѣ) “чѣрмалган јсѣмдѣк” (Rach I₁₀₅), ѣјргемеч “жѣргѣм” (тамак) (МКШ55); ѣјрген-“оролуу”: урук ѣыгачка ѣјргенди урук (жип) жыгачка жѣргѣлді (оролду) (МКШ110); ѣјргенч “вѣюн” (МКШ387). Жѣргѣмѣш (< жѣргѣ-мыш), (< жѣргѣ-м).

Ѣѣм-“жабуу”: ѣр кѣз ѣѣмди “ѣр кѣз жумду” (МКШ64); ѣѣмдѣк (< ѣѣм-лык); “жумган”: сева бактыс ѣрсе кѣзім ѣѣмдѣкѣм/сеѣе кѣргѣтѣр мен негѣ ѣрдѣкѣм “сѣјѣ бактыс (карадыс) болсо кѣзім жумганым сага кѣргѣзѣрѣмѣн неге болгонум” (QBN58₈); кыргыз тилинде чѣмкѣ-чѣмбѣт, чѣмѣл-жогорку “ѣѣм”-менен байланыштуу (ѣ-ч; ѣ-ј).

Ѣѣрѣѣ “ак”, “жарык”: кар тег ѣѣрѣѣ тишисиз ол “кардѣј ѣѣрѣѣ (ак) тишисиз ал” (Suv652₁₁); ѣѣрѣѣ булыг ѣѣп ѣягмур ѣягды “ѣѣрѣѣ (ак) булут ѣѣп, жамгыр жаады” (ТТѢ5). Бул сѣздѣ кыргыз тилиндеги ѣѣрѣѣ-барас менен салыштырууга тура келет. Демек “ѣѣрѣѣ” жана “ѣѣрѣѣ” тѣбѣ бир сѣздѣр “ѣѣрѣѣ” јз алдынча колдонулбайт жана андан жасы сѣздѣр жасалбайт. Эстеликтердеги “ѣѣрѣѣ” сѣзѣнѣн ѣѣрѣѣ-ser- (ѣѣрѣѣ+ar-) “агар” маанисинде: кичиг ѣѣгит ѣашынта сачы башы ѣѣрѣѣсерсер “кичине жигит жашында чачы-башы агарса” (Suv9); ѣѣрѣѣсѣл (ѣѣрѣѣ+ыл) “агыш”: ѣѣрѣѣсѣл сарыг јслѣг “агыш сары јсдѣп” (Suv28₂₃); ѣѣз-“сѣз”-(сууда): ѣр сууда ѣѣзди “ѣр сууда сѣзді” (МКШ59); (ѣ-с); ѣѣз-“сѣйыр”-: токум ѣѣзѣп кудрукта бичек сѣма “согум сѣйырып куйрукта бычак сындырба” (МКѢ472).

Кеч-(ѣтиш) “кечѣгѣ”, “кармалуу”: ѣр кеч-ти “ѣр кечѣкти” (МКШ180); ток(ы)шып анын кечѣтимиз “согушуп анын (ѣчѣн) кечѣктик” (МКШ183); кеч-ѣтишинен кече (< кеч-а) “тѣн”, “кеч курун” жасалган (ЛОК2₉); кече туруп ѣорыр ѣрдѣм /кара кызыл бѣрѣ кѣрдѣм (МКШ219).

Кыргыз тилинде кече јз алдынча колдонулбай: кѣѣим-кече, кѣѣнѣк-кече, куржун-кече, сандык-кече, кѣѣиз-кече, азык-кече сыяктуу сѣздѣр менен бирге келет.

Махмуд Кашгаринин “Диванында” кече “кѣѣиз” (войлок, кошма) маанисинде берилген (МК Ш 219).

Демек кыргыз тилинде “буѣум” катары да мааниге ѣѣ болуп кеткен.

Кед-“кѣѣ”-(д-ѣ) сѣзѣнѣн кедгѣ (< кед-гы) “кѣѣим”: ѣѣлигѣрѣ ѣетмес ѣегѣ кедгѣге “колдору жетпес жеги, кѣѣимге” (QBN181₂₁); кедгѣлѣк (< кед-гы+лык) “кѣѣимдик”; кедѣм “кѣѣим”, кедѣмѣлиг “кѣѣимдѣѣ”: беш ѣѣз кедѣмѣлиг ѣядаг “беш жѣз кѣѣимдѣѣ” (жарактуу) жѣј (аскер) (МЧ₃₃) кей-“кѣѣ” варинанты да бар: калы кейсѣсѣ атлас унутма бѣзѣс “калы кѣѣсѣс атлас, унутпа бѣзѣс” (дѣ) (Ю₂В₃₅₄); кейѣм “кѣѣим”, кейѣк (< кей-ык) “кементѣѣ”.

Кед “акыры”, “арткы бѣлѣк” (МКШ142), кет ушул ѣле мааниде (ТТѢѢ₉); кыргыз тилиндеги “кѣѣѣн” кед сѣзѣнѣ байланышкан. Кедѣн (< кед+ы-н), демек кыргыз тилиндеги кѣѣѣн тарыхѣѣ жагынан ушул ѣле моделде жасалган сѣз; кедѣн “кѣѣѣн”, “артынан”: јсдѣн кѣн тогсык кедѣн кѣн батсыкыса теги “јсдѣн (алдыдан) кѣн чыгышка, кѣѣѣн (арт) кѣн батышка тѣе (чѣѣѣн)” (МапШ48₁); кедѣнки “кѣѣѣнки” (МКШ14); жандооч маанисинде да жолугат: негѣ тег болур сен менѣсдин кедѣн “недѣѣ болорсѣс менден кѣѣѣн” (QBN51₃); кедки “кѣѣѣнки” (Suv164₁₆).

Адабияттар

1. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Фрунзе, 1959.
2. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974.
3. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
4. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча с°зд°к. – М., 1965.